

วิธีการใช้สมุนไพรในการบำบัดรักษาโรคที่ปรากฏในคัมภีร์พระวินัยปิฎก

บุญสุข อุ่นแก้ว

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตนครราชสีมา

อีเมล: mahaboon81@gmail.com

Received: March 29, 2019 Revised: June 20, 2019

Accepted: June 30, 2019

บทคัดย่อ

ในวงการแพทย์แผนโบราณของไทยในปัจจุบันนี้ ยังคงปฏิบัติสืบต่อเนื่องมาแต่สมัยพุทธกาล อาจมีแตกต่างบ้างเรื่องวิธีการบำบัดรักษา ส่วนสมุนไพรและเครื่องประกอบไม่แตกต่างกันมากนัก สมุนไพรส่วนมากที่ใช้เป็นยา ยังคงเป็นรากไม้ ใบไม้ ผลไม้ ยางไม้ น้ำฝาด เกลือแร่ ธาตุต่างๆ น้ำมันเหลวที่ได้จากสัตว์ และเภสัชทั้ง ๕ ได้แก่ เนยใส เนยข้น น้ำมัน น้ำผึ้ง และน้ำอ้อย เป็นต้น สมุนไพรที่กล่าวถึงทั้งหมดนี้ ล้วนเป็นยาแผนโบราณและยาแผนปัจจุบัน เพื่อใช้บำบัดและรักษาโรค วิธีการใช้สมุนไพรในการบำบัดรักษาโรคคือโดยการใช้รับประทาน ใช้ทา ใช้หยอด ใช้ฉีดหรือการสูดดมควัน เป็นต้น

คำสำคัญ : สมุนไพร

How to use herbs in therapy as seen in the Scriptures vinaya

Boonsuk Ounkaew

Mahachulalongkornrajavidyalaya University Nakhon Ratchasima Campus

Email: mahaboon81@gmail.com

ABSTRACT

In Thai traditional physicians, medicinal herbs have been used and succeeded down generation to generation even today. Most of the herbs used as medicines are roots, leaves, fruits, guttapercha, puckering, salt, minerals, oils from animals, the five medicines in Buddhism, i.e. butter, cheese, oil, honey, and sugar juice, etc. All these herbs are Thai traditional medicines from past to present in curing disease. Dosage has been used by taking,

Keywords : Herbal Medicines

1. บทนำ

คนในสมัยโบราณล้วนแต่ใช้สมุนไพรในป่าเป็นยาบำบัดรักษาโรค ยาสมุนไพรที่ได้จากธัญพืชและแร่ธาตุสัตว์เพื่อใช้ประกอบเครื่องยาไทย หรือตำรับยาแผนโบราณ เพื่อใช้ประโยชน์ในการบำบัดรักษาโรค ได้ตามความเหมาะสมเภสัช 5 ชนิด ดังปรากฏในคัมภีร์พระวินัยปิฎกในหมวดเภสัชขันธกะปัญจเภสัชชกถา ว่าด้วยว่าด้วยทรงอนุญาตเภสัช 5 ชนิด ที่พระพุทธองค์ทรงอนุญาตในกาลและในเวลาวิกาลเพื่อแก้โรคหรือรักษาโรค หมายความว่าให้ใช้เป็นยาได้ทุกเวลาเภสัชทั้ง 5 ได้แก่เนยใส เนยข้น น้ำมัน น้ำผึ้ง และน้ำอ้อย (วิ.ม. (ไทย) 5/260/43-45)

การแพทย์แผนโบราณภูมิปัญญาบรรพชนได้ระบุไว้ว่า สาเหตุของการเกิดโรคนั้นเนื่องมาจากการดำรงชีวิตของคนไข้แต่ละคน ดังนั้น แพทย์แผนโบราณจึงพยายามตรวจหาลักษณะทางกายและใจของคนไข้ โดยเฉพาะการรักษาที่ใช้วิธีปรับปรุงแก้ไขข้อบกพร่อง และความไม่สมดุลของผู้ป่วยแต่ละคน การรักษาคนตามหลักของยาสมุนไพร ถ้ารักษาไม่ถูกต้องกับธาตุของคนไข้การรักษาที่ยาก ดังนั้น จึงมีการดูวันเดือนปีเกิดของคนไข้เสียก่อนว่าเป็นธาตุอะไรแล้ววางยารักษาตามธาตุของคนไข้ นั้น หมอต้องรู้จักวางยาแล้วการรักษาจึงจะได้ผล คนไข้มีกำลังใจ การรักษาก็ง่ายขึ้น สุขภาพของคนไข้ก็ดีขึ้น ทานยาและอาหารได้ ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับตัวคนไข้เองว่าจะมีกำลังใจดีแค่ไหน และปฏิบัติตามคำแนะนำของหมอหรือไม่ เพราะการรักษาคนไข้ก็ต้องรักษาตัวเองด้วยเช่นกัน สิ่งสำคัญคือจิตใจ ถ้าจิตใจอ่อนแอการรักษาที่ยาก ถ้าคนไข้จิตใจเข้มแข็งมั่นคงไม่หวั่นไหว อาการไข้ก็จะหายเร็วขึ้น ดังนั้น จิตจึงเป็นสิ่งสำคัญมาก (พีระ บุญจรัส. 2541 : 5) มีหมอพื้นบ้านที่ผู้ป่วยนิยมไปรักษาโรคกันเป็นจำนวนมากเมื่อเทียบกับโรคอื่นๆ เพราะผู้ป่วยและญาติมีความเชื่อถือความศรัทธาในศักยภาพของการรักษาโรคกระดูกของหมอน้ำมนต์ ซึ่งหมอน้ำมนต์ก็รักษาได้เป็นอย่างดี โดยบางแห่งมีการรักษาโดยใช้สมุนไพรประกอบด้วยเพื่อบรรเทาความเจ็บปวด (ยงยุทธ วัชรกุล, 2524 : 32)

2. ความหมายและประเภทของโรคที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนา

คำว่า โรคะ แปลตามศัพท์ว่า “อาพาธ-อันเสียดแทง” (พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระจันทบุรีนฤนาถ. 2512 : 654) อยู่ในขอบข่ายของวิชาตีกิจฉาหรือวิชาแพทยศาสตร์ซึ่งเป็นหนึ่งในศิลปศาสตร์ 18 ประการที่มีการศึกษาเล่าเรียนในสมัยพุทธกาล แม้สมเด็จพระบรมศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้าเมื่อยังทรงเป็นเจ้าชายสิทธัตถราชกุมารก็ได้ทรงศึกษาเล่าเรียนนับว่าเป็นพื้นฐานการศึกษาของพระองค์ก่อนที่จะได้ตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ในโรคสูตรว่าด้วยโรคพระพุทธเจ้าตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ภิกษุทั้งหลายโรค 2 อย่างนี้โรค 2 อย่างอะไรบ้างคือ 1. โรคทางกาย 2. โรคทางใจ (ราชบัณฑิตยสถาน. 2539 : 22) สัตว์ผู้อ้างว่าตนเองไม่มีโรคทางกายตลอดระยะเวลา 1 ปีบ้าง 2 ปีบ้าง 3 ปีบ้าง 4 ปีบ้าง 5 ปีบ้าง 10 ปีบ้าง 10 ปีบ้าง 30 ปีบ้าง 40 ปีบ้าง 50 ปีบ้างแม้ยิ่งกว่า 100 ปีบ้าง ยังพอมืออยู่ แต่สัตว์ผู้จะกล่าวอ้างว่าตนเองไม่มีโรคทางใจตลอดระยะเวลาแม้ครู่เดียวหาได้โดยยาก ยกเว้นท่านผู้หมดกิเลสแล้ว (อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๕๗/๒๑๗)

ในพระวินัยปิฎกมหาวรรคกล่าวถึงปัญหาพารัตถว่าด้วยอาพาธ 5 ชนิดซึ่งเกิดระบดขึ้นในแคว้นมคธได้แก่ (1) โรคเรื้อน (2) โรคฝี (3) โรคกลาก (4) โรคมองคร่อ (5) โรคลมบ้าหมู ซึ่งต่อมาเป็นเหตุให้พระพุทธเจ้าทรงห้ามคนเป็นโรคดังกล่าวเข้ามาบรรพชาอุปสมบท อุปัชฌาย์อาจารย์รูปใดให้บรรพชาต้องอาบัติทุกกฏ (วิ.ม. (ไทย) 4/88-89/124-144) และนี่เป็นเหตุให้พระพุทธเจ้าทรงอนุญาตให้สงฆ์ผู้จะให้อุปสมบทตามอันตรายิกธรรม 13 ข้อได้ข้อนี้แสดงว่าโรคทั้ง ๕ นี้เป็นอันตรายิกธรรมคือ ธรรมให้เกิดอันตราย ยกตัวอย่างเช่น โรคมองคร่อ คือโรคหลอดลมโป่งพองมีเสมหะแห้งอยู่ในช่องหลอดลม ทำให้มีอาการเรื้อรัง ห้ามผู้ที่ เป็นโรคนี้นับว่าเป็นพระภิกษุ (ราชบัณฑิตยสถาน, 2546 : 842)

ในสมันตปาสาทิกา อรรถกถาพระวินัยปิฎก มหาวรรค พระพุทธโฆสจารย์ผู้รจนาคัมภีร์นี้อธิบายความไว้ว่า คำว่าในแคว้นมคธเกิดโรคระบดขึ้น 5 ชนิด (มคธเสฏฺฐุปัจจอาพาธอสุสนนาโทนติ) ความว่าโรค 5 อย่างเป็นโรคดาศต้น ลูกกลมแพร่หลายแก่มนุษย์ และมนุษย์ในมคธชนบทเรื่องหมอชิวโกมารภจมีแจ้งในจิวรชันธกะ คำว่าภิกษุทั้งหลาย กุลบุตรผู้ถูกโรค 5 ชนิดเบียดเบียนไม่พึงให้บวช (นภิกขเวปยจหิอาพาธะหิฏฺฐุโปพพาเซตฺตพฺโพ) ความว่าโรค 5 อย่างมีโรคเรื้อนเป็นต้นดาศต้น กุลบุตรผู้เป็นโรค 5 อย่างนั้นคือถูกโรคครอบงำ ไม่พึงให้บวช ในโรค 5 อย่าง มีโรคเรื้อนเป็นต้นนั้น ที่ชื่อว่าโรคเรื้อน ได้แก่โรคเรื้อนแดงหรือโรคเรื้อนดา ในอรรถกถากรุงที่ท่านแก้ไว้ว่า “โรคอย่างใดอย่างหนึ่งมีโรคเรื้อนผงหิดเปื่อยและคุดทะราดเป็นต้น ทุกชนิดท่านเรียกว่าโรคเรื้อนทั้งนั้น ถ้าโรคเรื้อนนั้น แม้มีขนาดเท่าหลังเล็บอยู่ในที่ที่อาจจะลูกกลมไปได้ กุลบุตรนั้นไม่พึงให้บวช แต่ถ้ามีขนาดเท่าหลังเล็บอยู่ในที่ที่ผ้าถุง และผ้าห่มปกปิดไว้ตามปกติอยู่ในที่ที่ไม่ลูกกลมต่อไปได้ จะให้บวชก็ควร ส่วนที่หน้าหรือที่หลังมือและหลังเท้า แม้ถ้าอยู่ในที่ที่จะไม่ลูกกลมและแม้เล็กกว่าหลังเล็บ ก็ไม่พึงให้บวชเลยทีเดียว” แม้ให้เหยยวยาแล้วจะให้บวชเมื่อผิวยายเป็นปกติเท่านั้นพึงให้บวช ไม่พึงบวชให้ผู้มีร่างกายลายพร้อยไปด้วยรอยจุดคล้ายหลังเหยี้ย ที่ชื่อว่า ผี (คนโท) ได้แก่ ผีมีฝัมนั้นเป็นต้นจะเป็นฝัมนั้นหรือฝัอย่างอื่น ถ้าผีชนิดใดชนิดหนึ่งแม้มีขนาดเท่าเมล็ดพุทราอยู่ในที่ที่อาจจะลูกกลมไปได้ไม่พึงให้กุลบุตรนั้นบวช แต่ถ้าอยู่ในที่ที่จะไม่ลูกกลมไปได้ขนาดเท่าเมล็ดพุทราในที่ปกปิดจะให้บวชก็ควร แม้อยู่ในที่ที่จะไม่ลูกกลมไปได้ในที่ที่ปกปิดมีหน้าเป็นต้น ก็ไม่พึงให้บวช กุลบุตรผู้เป็นฝันั้นแม้เมื่อเหยยวยาแล้วจะให้บวชควรรักษาร่างกายให้มีผิวเรียบแล้วจึงให้บวชได้ ที่ชื่อว่า ผีตึง (อุนฺณคฺคฺนโท) เป็นเหมือนนมโคและเหมือนนิ้วมือห้อยอยู่ในที่นั้น ๆ แม้ตั้งเหล่านี้ก็จัดว่าเป็นผีเหมือนกันเมื่อมีตึงเหล่านั้น ไม่พึงให้บวช หัวหูด มีในเวลาเป็นเด็ก ส่วนที่ชื่อว่า หัวสิว มีที่ใบหน้า เวลาเป็นหนุ่มหายไปในเวลาแก่ หัวหูดและหัวสิวเหล่านั้นไม่ถึงกับนับว่าผี เมื่อมีหัวหูดและหัวสิวเหล่านั้นจะให้บวชก็ได้ ส่วนเม็ดอย่างอื่นชื่อเม็ดผดมีตามตัว อีกชนิดหนึ่งชื่อเกสรดอกบัว ชนิดหนึ่งชื่อเม็ดพันธุ์ผักกาด มีขนาดเท่าเม็ดพันธุ์ผักกาดเท่านั้น ขึ้นทั่วตัว ทั้งหมดนั้นมีกำเนิดเป็นโรคเรื้อนทั้งสิ้น เมื่อมีเม็ดผดผื่นเหล่านั้นไม่พึงให้บวชที่ชื่อว่าโรคกลาก (กิลาส) ได้แก่ โรคเรื้อนมีสีคล้ายใบบัวแดงและบัวขาวยังไม่แตกไม่ไหลเยิ้ม ในโรคกลากที่เป็นเหตุให้ร่างกายลายพร้อยเหมือนโคต่าง พึงทราบวินิจฉัยดังที่กล่าวไว้ในโรคเรื้อนนั่นเอง ที่ชื่อว่าโรคมองคร่อ (โสโส) ได้แก่ ไข่มองคร่อ เมื่อมีไข่มองคร่อ ไม่พึงให้บวช ที่ชื่อว่าโรคลมบ้าหมู (อปมาโร) ได้แก่ (เป็น) บ้า เพราะตีหรือเป็นบ้าเพราะถูกผีสิง ในโรคบ้าเพราะตีและโรคบ้าเพราะถูกผีสิงเหล่านั้นบุคคลถูกอมมนุษย์คู่เวรกันสิ่งย่อมเหยยวยาได้ยาก แต่เมื่อมีโรคลมบ้าหมูเพียงเล็กน้อยก็ไม่พึงให้บวช

(วิ.อ. 3/88/72-73)

ในคิลานสูตรตักนิบาตอังคตฺตฺรณิกายพระพุทธเจ้าทรงเปรียบคนไข้และบุคคลผู้เปรียบด้วยคนไข้ ว่าดังนี้ ภิกษุทั้งหลายคนไข้ 3 จำพวกนี้มีปรากฏอยู่ในโลก คนไข้ 3 จำพวกไหนบ้างคือ

1. คนไข้บางคนในโลกนี้ได้โทษณะที่เป็นสัปายะ 1 หรือไม่ได้โทษณะที่เป็นสัปายะก็ตาม ได้ยาที่เป็นสัปายะหรือไม่ได้ยาที่เป็นสัปายะก็ตาม และได้คนพยาบาลที่เหมาะสมหรือไม่ได้คนพยาบาลที่เหมาะสมก็ตาม ย่อมไม่หายจากอาพาธนั้นได้เลย

2. คนไข้บางคนในโลกนี้ได้โทษณะที่เป็นสัปายะ หรือไม่ได้โทษณะที่เป็นสัปายะก็ตาม ได้ยาที่เป็นสัปายะหรือไม่ได้ยาที่เป็นสัปายะก็ตาม และได้คนพยาบาลที่เหมาะสมหรือไม่ได้คนพยาบาลที่เหมาะสมก็ตาม ย่อมหายจากอาพาธนั้นได้

3. คนไข้บางคนในโลกนี้ได้โทษณะที่เป็นสัปายะจึงหายจากอาพาธนั้น เมื่อไม่ได้ย่อมไม่หาย ได้ยาที่เป็นสัปายะจึงหายจากอาพาธนั้นเมื่อไม่ได้ย่อมไม่หาย และได้คนพยาบาลที่เหมาะสมจึงหายจากอาพาธนั้นเมื่อไม่ได้ย่อมไม่หาย

บรรดาคนไข้ 3 จำพวกนั้น คนไข้ใดได้โทษณะที่เป็นสัปายะจึงหายจากอาพาธนั้น เมื่อไม่ได้ย่อมไม่หาย ได้ยาที่เป็นสัปายะจึงหายจากอาพาธนั้น เมื่อไม่ได้ย่อมไม่หาย และได้คนพยาบาลที่เหมาะสมจึงหายจากอาพาธนั้น เมื่อไม่ได้ย่อมไม่หาย เพราะอาศัยคนไข้เหล่านี้แลเราจึงอนุญาตอาหารสำหรับภิกษุไข้ อนุญาตยาสำหรับภิกษุไข้ และอนุญาตคนพยาบาลสำหรับภิกษุไข้ ก็เพราะอาศัยคนไข้นี้ คนไข้แม้อื่น ๆ ก็ควรได้รับการพยาบาลด้วย คนไข้ 3 จำพวกนี้แล มีปรากฏอยู่ในโลกฉันใด บุคคลที่เปรียบได้กับคนไข้ 3 จำพวกนี้ ก็ฉันนั้นเหมือนกันแล มีปรากฏอยู่ในโลก บุคคลที่เปรียบได้กับคนไข้ 3 จำพวกไหนบ้างคือ

1. บุคคลบางคนในโลกนี้ ได้เห็นตถาคตหรือไม่ได้เห็นตถาคตก็ตาม ได้ฟังธรรมวินัยที่ตถาคตประกาศไว้หรือไม่ได้ฟังธรรมวินัยที่ตถาคตประกาศไว้ก็ตาม ย่อมไม่หยั่งลงสู่ความเห็นชอบที่กำหนดในกุศลธรรมทั้งหลาย

2. บุคคลบางคนในโลกนี้ ได้เห็นตถาคตหรือไม่ได้เห็นตถาคตก็ตาม ได้ฟังธรรมวินัยที่ตถาคตประกาศไว้หรือไม่ได้ฟังธรรมวินัยที่ตถาคตประกาศไว้ก็ตาม ย่อมไม่หยั่งลงสู่ความเห็นชอบที่กำหนดในกุศลธรรมทั้งหลาย

๓. บุคคลบางคนในโลกนี้ ได้เห็นตถาคตจึงหยั่งลงสู่ความเห็นชอบที่กำหนดในกุศลธรรมทั้งหลาย เมื่อไม่ได้เห็นย่อมไม่หยั่งลงได้ฟังธรรมวินัยที่ตถาคตประกาศไว้ จึงหยั่งลงสู่ความเห็นชอบที่กำหนดในกุศลธรรมทั้งหลาย เมื่อไม่ได้ฟังย่อมไม่หยั่งลง

บรรดาบุคคล 3 จำพวกนั้น บุคคลใดได้เห็นตถาคตจึงหยั่งลงสู่ความเห็นชอบที่กำหนดในกุศลธรรมทั้งหลาย เมื่อไม่ได้เห็นย่อมไม่หยั่งลงได้ฟังธรรมวินัยที่ตถาคตประกาศไว้จึงหยั่งลงสู่ความเห็นชอบที่กำหนดในกุศลธรรมทั้งหลาย เมื่อไม่ได้ฟังย่อมไม่หยั่งลงเพราะอาศัยบุคคลนี้แล เราจึงอนุญาตการแสดง

ธรรม ก็เพราะอาศัยบุคคลนี้ จึงควรแสดงธรรมแก่บุคคลแม่เหล่านี้น ภิกษุทั้งหลายบุคคลที่เปรียบได้กับคนไข้ 3 จำพวกนี้แลมีปรากฏอยู่ในโลก (อง.ติก. (ไทย) 20/22/169-170) ตามพระสูตรข้างต้นนี้จะเห็นได้ว่าคนไข้บางคนจะรักษาหรือไม่รักษาก็ไม่มีความหมาย บางคนจะรักษาหรือไม่รักษาก็หายเอง แต่คนไข้บางคนต้องรักษา คือได้พยาบาลดีและยาดีจึงจะหาย ถ้าไม่ได้พยาบาลดีและยาดีก็ไม่หาย เมื่อเป็นเช่นนี้เกิดเจ็บไข้ได้ป่วยก็ต้องยึดหลักการรักษาไว้ก่อน เพราะมีโอกาสหายมากกว่าไม่หาย เพราะฉะนั้นโรคทุกโรคก็ต้องมีการรักษาแม้แต่โรคซาร์ก็ต้องการรักษาเพื่อยืดอายุให้ยืนยาวต่อไปให้นานที่สุด

3.วิธีการใช้สมุนไพรในการบำบัดรักษาโรคในพระวินัยปิฎก

3.1 ประเภทของยาสมุนไพรสมุนไพรที่ปรากฏในพระไตรปิฎก

ในครั้งพุทธกาล ได้ศึกษาเรียนรู้สืบทอดกันมาคือรุ่นต่อรุ่น โดยอาศัยความเคยชินและจดจำลักษณะและประเภทเป็นหลักโดยภูมิปัญญาของคนในสมัยนั้น ๆ จะเป็นลักษณะประเภทที่จำต่อกันมา หากจะยกมากล่าวนั้น มีมากมาย แต่ละประเภทแต่ละชนิดนั้นย่อมมีลักษณะที่แตกต่างกันออกไป สรรพคุณก็เช่นกันย่อมเป็นของเฉพาะตัวของแต่ละชนิด เช่น รสสีกลิ่นรูปลักษณะของสมุนไพร ย่อมมีคุณสมบัติเฉพาะตัว สมุนไพรแบ่งประเภทออกเป็น 7 จำพวก ดังมีปรากฏในพระวินัยปิฎกเภสัชขันธ์ ดังนี้

(1) มูลเภสัช สมุนไพรที่ใช้รักษา เป็นยาสมุนไพรประเภทที่ใช้รากลำนำมาประกอบยาเข้ากับเครื่องตำรับเพื่อบำบัดและรักษาโรคที่เกิดทางร่างกาย และสมุนไพรที่ใช้รากเป็นยาล้วนมีหลากหลายชนิดด้วยกัน ดังปรากฏในพระวินัยปิฎกเภสัชขันธ์เรียกว่ามูลเภสัช 9 ได้แก่ ขมิ้น ขิง ว่าน น้ำว่าน เปราะอุตพิต ข่า แฝก หัวหมูหรือมูลเภสัช แม้ชนิดอื่นใช้ในการบริโภค สรรพคุณของรากไม้สมุนไพรที่ใช้เป็นยารักษาโรคมิหน้ำที่กำหนดในทางยาที่แตกต่างกัน เช่น ขิง ทั้งสดและแห้ง ช่วยเจริญอากาศธาตุ ดอกแก่โรคหัวใจ รากทำให้โปร่งเจริญอาหาร หัวแก่ปวดท้องบำรุงธาตุขับลมในลำไส้ให้ผายลมและเรอเป็นต้น

(2) กสาวเภสัช สมุนไพรที่ใช้น้ำผาด เป็นยาสมุนไพรประเภทน้ำผาดสมุนไพรประเภทนี้ดังปรากฏในพระวินัยปิฎกเภสัชขันธ์ได้แก่ น้ำผาดสะเดา น้ำผาดมูกมัน (น้ำผาดกระดอมหรือมูกกา) น้ำผาดบอระเพ็ดหรือพญามือเหล็ก น้ำผาดกระถินพิมานเป็นยาเพื่อบำบัดรักษาโรคเรียกว่า “กสาวเภสัช” (วิ.ม. (ไทย) 4/535/511) แม้ชนิดอื่นใดที่เป็นยาและของควรบริโภคยกตัวอย่าง น้ำผาดบอระเพ็ดมีสรรพคุณทางยา กินแก้ใช้ขับเหงื่อทำให้เลือดข้นและเย็นลดความร้อนในร่างกายแก้กระหายน้ำแก้ร้อนในได้ดีมาก เอาใบมาโขลกให้ละเอียดพอกปิดฝีและแก้ปวดแก้บวมแก้ปวดแสบปวดร้อนได้ผลดี

(3) ชตุเภสัช สมุนไพรที่ใช้ยางทา เป็นยาสมุนไพรประเภทที่ใช้ยางเป็นยาและใช้ยางประกอบเครื่องยาเรียกว่า “ชตุเภสัช” สมุนไพรประเภทยางไม้ที่เป็นยาเพื่อบำบัดรักษาโรค คือยางอันไหลออกจากต้นหิงคุ ยางอันเขาเคี้ยวจากใบแห่งต้นหิงคุ หรือเจือของอื่นด้วยยางอันไหลออกจากยอดไม้ต้นตันตะกียางอันไหลออกจากใบแห่งต้นตันตะกียางอันเขาเคี้ยวจากใบหรือไหลออกจากก้านแห่งต้นตันตะกียางอันก็หรือเจือเภสัชชนิดอื่นใด ยางกรณิการ์ยางมะม่วงเป็นต้น ยกตัวอย่างแสดงผลยางหิงคุสรรพคุณทางยาเป็นยาทาท้องแก้ท้องขึ้นแก้สะอึกแก้ลมขับเสม็ดแก้ลมทาท้องแก้เส้นทองแข็ง แก้กระษัยจุกเสียด (บุษบา

ประภาสพงศ์ และคณะ. 2554 : 181)

(4) โลณเภสัช สมุนไพรวาดด้วยเกลือหรือประเภทเกลือสมุนไพรมีเป็นแร่ธาตุ เป็นธาตุที่เกิดตามธรรมชาติที่สลายตัวง่าย เช่นประเภทเกลือดังที่ปรากฏในพระวินัยปิฎกเภสัชขันธ์ระบุว่าด้วยสมุนไพรรูปเกลือ เกลือที่เป็นยาเพื่อบำบัดรักษาโรคเรียกว่า โลณเภสัช ได้แก่ เกลือสมุทร เกลือดา เกลือสินเธาว์เกลือดินโป่ง เกลือหุง และโลณเภสัชชนิดอื่นๆ รับประทานโลณเภสัชแล้วเก็บไว้จัดจนตลอดชีพ ในเมื่อยามเป็นไข้ไม่สบายสรรพคุณทางยาแก้บรรเทาอาการเมื่อยในลำไส้ขับพยาธิ ในท้องขับปัสสาวะ ละลายก้อนนิ่วรักษาบาดแผลไม่ให้เน่า (สุชาติ วงศ์สุวรรณ และคณะ, 2541 : 16)

(5) ปณณเภสัช สมุนไพรมีใช้ใบเป็นยาสมุนไพรรูปใบที่นำมาทำเป็นยา เพื่อประกอบเครื่องตำรับยาเรียกว่าปณณเภสัช มีมากหลายชนิด การใช้สมุนไพรมีเป็นยานั้น จึงวินิจฉัยพิจารณาว่า ใบไม้ชนิดใดเป็นยาเข้ากับพิศษยากรุ่นไหน ถ้าไม่อย่างนั้นผลร้ายก็จะตามมาคืออาการข้างเคียง หรือใช้ยาผิดประเภท ต้นไม้ใบหญ้าในป่าตามท้องไร่ ท้องนา ล้วนเป็นยาทั้งสิ้น ดังคำกล่าวของหมอชีวโกมารภักว่า “ไม่มีต้นไม้ชนิดใดเลยที่ไม่เป็นยา” คำกล่าวนี้จึงทำให้อาจารย์พอใจเป็นอย่างยิ่งแม้ในพระไตรปิฎก หมวดแห่งพระวินัยเภสัชขันธ์ได้แสดงถึงใบไม้ที่เป็นยาไว้มากมาย เช่น ใบเผือกมัน ใบลูกเดือย ใบมันอ่อนและมันแดง ใบมะพลับ ใบบุนนาค ใบผักโหมหัดมันใหญ่ ใบผักไห่หรือผักปลังใบมะค่าไก่หรือใบมะกอก ใบกะเพรา ใบถั่วเขียวจีน ใบถั่วเหลือง ใบถั่วราชมาช ใบยอป่าที่เหลืองอ่อนใหญ่ (ยอบ้านเสียว) ใบคนทีหรือพังกีใบเบญจมาศ ใบกุ่มขาว ใบมะพร้าว ใบชาเกลือเกิดบนดิน ใบสะเดา ใบโมกมัน ใบขี้กา ใบแมงลัก ใบฝ้าย หรือใบไม้ที่เป็นยาชนิดอื่นอีกผู้รับประทานแล้วเก็บไว้จัดจนตลอดชีพในเมื่อยามเป็นไข้ไม่สบาย

(6) ผลเภสัชสมุนไพรมีใช้ผล(ลูกไม้)ใช้ทำเป็นยา สมุนไพรมีผลไม้ลูกไม้ที่นำมาประกอบเป็นยาดังปรากฏในคัมภีร์พระวินัยปิฎกเภสัชขันธ์ระบุว่า เช่นลูกพิลังคตีสลีส พริก สมอไทย สมอพิเภก มะขามป้อม ผลโกศหรือผลไม้ที่เป็นยาชนิดอื่น เช่น ลูกมะไฟ ลูกไทร ลูกตาลึง การะเกด (ลาเจียก) ไข่เน่า (มะตูม) ลูกจันทน์เทศกระวานใหญ่ กระวานเล็ก ที่เรียกว่าผลเภสัชเป็นต้น และผลไม้ชนิดอื่น ที่เป็นยาเมื่อรับประทานรับประทานแล้วเก็บไว้จัดจนตลอดชีวิต ทั้งในกาลและนอกกาลเมื่อภิกษุมีอาการไข้ไม่สบาย (วิ.ม. (ไทย) 5/263/47) ในประเภทผลไม้ที่เป็นยาหรือผลเภสัชชนิดครอบจักรวาล ได้แก่ ผลสมอไทย, สมออัพยา, สมอพิเภกเป็นต้น สรุปลงแล้ว ก็คือ ผลสมอทุกชนิดเป็นชนิดของยาที่มีคุณสมบัติ และสรรพคุณในตัวดังนี้คือมีรสฝาดตมตมแก้บิด, มีรสฝาดเปรี้ยวขมแก้ไข้เพื่อเสมหะ แก้โลหิตในอุทรแก้ร้อนน้ำดีถ่ายอุจจาระรู้ถ่ายรู้ปิดเอง แก้ลมป่วง แก้พิษร้อนในกาย แก้ลมจืดเสียดถ่ายพิษไข้คุมธาตุแก้ไอเจ็บคอขับน้ำเหลืองเสีย แก้เสมหะเป็นพิษ แก้ดีพลุ่งแก้อาเจียนบำรุงร่างกาย แก้ร้อนสะดุ้งผวาตองกับน้ำมูตรโค ตมแก้ปวดเมื่อยตามร่างกายตามข้อ แก้ร้อนเพลิงเป็นผิงโรยแผลเรื้อรัง, มีรสฝาดเปรี้ยวแก้บิดแก้ท้องผูกแก้ท้องขึ้นอืดเพื่อแก้โรคเกี่ยวกับน้ำดี แก้โรคท้องมาน แก้ตับมันโต แก้อาเจียน แก้สะอึกแก้หืดไอ แก้ท้องร่วงเรื้อรัง, และยังมีรสฝาดตมตมบำรุงหัวใจขับน้ำเหลืองเสียขับปัสสาวะ (วุฒิมุขธรรมเวช. 2540 : 481)

(7) ธาตุวัตถุและสัตว์เภสัชใช้เป็นส่วนประกอบผสมเครื่องตำรับยาในส่วนที่เป็นธาตุวัตถุคือ

แร่ธาตุต่าง ๆ เช่นเกลือแกงและกำมะถัน เป็นต้น เรียกว่าธาตุวัตถุและส่วนที่ประกอบด้วยสัตว์วัตถุได้แก่ เฉากวางอ่อนน้ำมันเปลวหมีน้ำมันเปลวปลาฉลามน้ำมันเปลวลาเป็นต้นเรียกว่า สัตว์เภสัช ดังที่ปรากฏใน คัมภีร์พระวินัยปิฎกเภสัชขันธ์แสดงถึงโลณเภสัช (เกลือที่เป็นยา) แก่ภิกษุผู้เป็นไข้คือเกลือเภสัช ได้แก่ เกลือสมุทร เกลือดา เกลือสินเธาว์ เกลือดินโป่ง เกลือหุงและโลณเภสัชชนิดอื่น รับประทานโลณเภสัช เหล่านี้แล้วเก็บไว้ได้จนตลอดชีพ ฉะนั้นในยามเมื่อเป็นไข้ไม่สบายจะเห็นได้ว่าตามพระพุทธบัญญัติ และ ทรงอนุญาตเรื่องราวต่างๆมากมายที่กล่าวไว้ในพระไตรปิฎก ในส่วนที่เป็นพระวินัยปิฎกพระสูตรต้นตปิฎก และพระอภิธรรมปิฎกก็เป็นอีกส่วนหนึ่งเท่านั้นและเพื่อป้องกันในเรื่องปัญหาที่สำคัญอันจะเกิดขึ้นก่อน และหลังเกิดขึ้นภายหลัง ทั้งนี้เพื่อความสงบสุขแก่หมู่ภิกษุสงฆ์ เช่น เรื่องทรงพุทธานุญาตเภสัชสมุนไพรรักษาโรคน้ำร้อนเป็นยาเพื่อบำบัดรักษาโรคอันเกิดแก่ภิกษุสงฆ์ผู้อาพาธเป็นต้น

ในพระไตรปิฎกสมุนไพรมีความสำคัญเป็นอย่างมาก พระพุทธองค์ทรงอนุญาตให้ ใช้สมุนไพรรักษาโรคน้ำร้อนและรักษาโรคอันเกิดแก่ภิกษุสงฆ์ เมื่ออาพาธในครั้งพุทธานุญาต ดังปรากฏในพระ วินัยปิฎกมหารวรรคเภสัชขันธ์ (วิ.ม. (ไทย) 5/260-305/43-144) ว่าด้วยเรื่องสมุนไพรรักษาโรคน้ำร้อนและดังปรากฏในพระสูตรต้นตปิฎกอังคุตตรนิกายทสกนิบาต เรื่องโรคสูตรและ ดังปรากฏในพระ อภิธรรมปิฎกว่าด้วยเรื่อง ของที่พระสงฆ์ฉันได้ “...น้ำปานะพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ 8 อย่างคือ น้ำมะม่วง น้ำลูกหว้า น้ำกล้วยมีเมล็ด น้ำกล้วยไม่มีเมล็ด น้ำมะขาง น้ำลูกจันทน์ น้ำเหง้าบัว น้ำมะพร้าว พระสงฆ์ ฉันดื่มเคี้ยวลิ้มได้” (อภิ.ก.(ไทย) 37/795/830-831) และมีปรากฏในเภสัชขันธ์พระวินัยปิฎกเป็นตอน ที่ว่าด้วยการรักษาโรค, โภชนะ, และภัตตาหารต่าง ๆ โภชนะอาหารต่าง ๆ ก็สงเคราะห์เข้ากับยารักษา โรคน้ำร้อนทั้งห้ามไม่ให้ฉันและทรงอนุญาตให้ฉันได้เป็นต้น ดังเช่น ทรงอนุญาตเภสัช 5 แก่ภิกษุผู้เป็นไข้ คือเนยใส เนยข้น น้ำมัน น้ำผึ้ง น้ำอ้อย ภิกษุรับประทานแล้วฉันได้ทั้งในกาล และนอกกาลในยามป่วย ไข้ไม่สบาย ซึ่งยาวนานนี้พระพุทธองค์ได้ตรัสว่า “เมื่อผสมนมผสมรวมเข้าน้ำผึ้งเนยใสและน้ำอ้อยเป็นยา รักษาโรคน้ำร้อน”โดยสรุปแล้วโรคแต่ประเภท มีวิธีการใช้สมุนไพรรักษา เช่น วิธีการรักษาโรคลม

- 1) ภิกษุเป็นโรคลมตามอวัยวะให้เข้ากระโจมรมเหงื่อ
- 2) ถ้าโรคลมนั้นยังไม่หายให้ลมด้วยใบไม้
- 3) ถ้าโรคลมนั้นยังไม่หายต้องใช้วิธีการรมใหญ่ คือชุดหลุมเอาถ่านเพลิงใส่จนเต็มเอาดินร่วน และทรายปิดไว้ลาดไปไม้ทับลงไปเอาน้ำมันทาตัวแล้วนอนบนหลุมนั้นรมร่างกายโดยการนอนพลิกไปมา
- 4) ภิกษุเป็นโรคลมขัดยอกตามข้อให้ระบายโลหิตออก
- 5) ถ้าโรคลมขัดยอกตามข้อยังไม่หายให้ใช้เขาสัตว์ก่อกระบายโลหิตที่เสียออก

3.2 องค์ประกอบของยาสมุนไพรรักษาโรคน้ำร้อน

องค์ประกอบของยาสมุนไพรรักษาโรคน้ำร้อนที่ปรากฏในพระไตรปิฎกจัดเป็นองค์ประกอบตามชื่อยาสมุนไพรรักษาโรคน้ำร้อนในพระวินัยปิฎกดังนี้

- 1) มูลเภสัช สมุนไพรที่ใช้รากเป็นองค์ประกอบในการเข้าเครื่องยาเพื่อบำบัดและรักษาโรค
- 2) กสาวเภสัช สมุนไพรที่ใช้น้ำฝาดเป็นยาบำบัดและรักษาโรค
- 3) ชตฺเภสัช สมุนไพรที่ใช้ยางไม้ทำเป็นยาบำบัดรักษาโรค
- 4) โลณเภสัช สมุนไพรที่ใช้เกลือเป็นยาบำบัดรักษาโรค
- 5) ปั่นณเภสัช สมุนไพรที่ใช้ใบไม้เป็นยาบำบัดรักษาโรค
- 6) ผลเภสัช สมุนไพรที่ใช้ผล (ลูกไม้) ใช้ทำเป็นยาบำบัดและรักษาโรค
- 7) น้ำมันเปลว สมุนไพรที่ใช้น้ำมันเปลวใช้เป็นยาบำบัดและรักษาโรค
- 8) แร่ธาตุวัตถุและสัตว์เภสัช : ใช้เป็นส่วนประกอบผสมเครื่องตำรับยา
- 9) จุลเภสัช สมุนไพรใช้เป็นส่วนประกอบเข้าเครื่องยาบำบัดและรักษาโรค
- 10) เภสัช๕ ยาสมุนไพรใช้เภสัชทั้ง ๕ เป็นยาบำบัดและรักษาโรค
- 11) ยาคุ สมุนไพรปรุงด้วยของ ๓ อย่างเป็นยาบำบัดและรักษาโรค
- 12) ยาถ่าย ยาสมุนไพรที่ใช้เป็นยาบำบัดและรักษา

3.3 วิธีการใช้ยาสมุนไพรในการรักษาโรคในพระวินัยปิฎก

ในพระวินัยปิฎก เล่ม 5 มหาวรรค กล่าวถึงปัญจเภสัชชกถา เรื่องที่พระพุทธเจ้าทรงอนุญาตเภสัช 5 ที่ภิกษุฉันได้ในกาล และในวิกาลต่อจากนั้นจะต่อด้วยมูลาติเภสัชชกถาว่าด้วยทรงอนุญาตเครื่องยามีรากไม้เป็นต้น ดังมีรายละเอียดต่อไปนี้

1) พระพุทธเจ้าอนุญาตเภสัช 5

(1.1) ทรงอนุญาตเภสัช 5 ในกาล เภสัช 5 นี้ได้แก่ เนยใส เนยข้น น้ำมัน น้ำผึ้ง น้ำอ้อย เป็นทั้งตัวยาและชาวโลกถือกันว่าเป็นยาทั้งให้ประโยชน์ทางโภชนาการ และไม่เป็นอาหารหยาบเราพึงอนุญาตเภสัช 5 นี้ แก่ภิกษุทั้งหลายให้รับประเคนในกาลแล้วฉันในกาล ภิกษุทั้งหลายเราอนุญาตให้ภิกษุทั้งหลายรับประเคนเภสัชทั้ง 5 เหล่านั้นในกาลแล้วฉันในกาล” (วิ.ม. (ไทย) 5/260/43-44)

(1.2) เรื่องเภสัช 5 ในเวลาวิกาลภิกษุทั้งหลายรับประเคนเภสัช 5 ในกาลแล้วฉันในกาล โภชนาหารชนิดธรรมดาที่ฉันประจำวันของภิกษุเหล่านั้น ยังไม่อาจย่อย ไม่จำต้องกล่าวถึงโภชนาหารชนิดที่มีไขมัน ภิกษุเหล่านั้นจึงป่วยด้วยอาพาธที่เกิดในฤดูสารทและเป็ภักตอาหารพระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรมีกถาเพราะเรื่องนี้เป็นต้นเหตุ รับสั่งกับภิกษุทั้งหลายว่า “ภิกษุทั้งหลายเราอนุญาตให้รับประเคนเภสัช 5 ฉันได้ทั้งในกาลและในเวลาวิกาล” (วิ.ม. (ไทย) 5/261/44-45)

๓.๔ วิธีการใช้ยาสมุนไพรและธรรมโอสถของพระพุทธเจ้าและพระสาวก

พระไตรปิฎกที่เป็นหลักคำสอนของพระพุทธศาสนามีเนื้อหาที่ระบุถึงการรักษาโรคทางกายไว้มากมาย โดยเฉพาะพระวินัยปิฎกในหมวดเภสัชชั้นธกะ ได้ระบุถึงการรักษาโรคต่าง ๆ ด้วยเภสัช 5 ชนิดพร้อมทั้งยาสมุนไพรที่ได้จากรากไม้ต่าง ๆ เช่น เปลือกไม้ใบไม้ผลไม้ยางไม้แร่ธาตุต่าง ๆ เช่น เกลือ กำมะถัน ผงมูลโคแห้งแก้แผลพุพองและกลิ่นตัว และยานัตถ์แก้ปวดหัว (วิ.ม. (ไทย) 5/260/44)

พระบรมศาสดาทรงเป็นนายแพทย์ผู้เชี่ยวชาญพระองค์มีความสามารถที่จะรักษาโรค คือ กิเลสพร้อมทั้งอนุสัย อันได้แก่ ความโลภ ความโกรธ ความหลง และความมัวเมา พระองค์ทรงใช้ญาณตรวจดูโรคเมื่อรู้ภาวะของเหล่าสรรพสัตว์แล้วก็ทรงวางยา (แสดงธรรม) คือธรรมะโอสถ ธรรมะบางหมวดเมื่อฟังแล้วพิจารณาตามทำให้จิตใจสงบ ระวัง ผ่อนคลายเป็นสมาธิส่งผลไปถึงกายให้หายจากโรคทางกายและโรคทางใจได้ โดยเฉพาะบทโพชฌงค์ ๗ เป็นต้น ดังนั้นเมื่อคราวภิกษุอาพาธพระองค์ ทรงรับสั่งให้ภิกษุทั้งหลายรักษาพยาบาลกันเองและทรงรับสั่งว่า “ถ้าหากภิกษุรูปใดมีความปรารถนาจะพยาบาลเรอตลอดแล้วไซ้รขอเธอทั้งหลายจงพยาบาลภิกษุไซ้” (วิ.ม. (ไทย) 5/263/46)

พระพุทธองค์ทรงเห็นความสำคัญของภิกษุด้วยความมุ่งหวัง จะให้มีสุขภาพดีปราศจากการเจ็บไข้ได้ป่วยเมื่อมีสุขภาพดีแล้ว จะเอื้ออำนวยต่อการปฏิบัติธรรม เพื่อให้บรรลุผลสำเร็จด้วยเหตุนี้พระองค์จึงทรงอนุญาตให้ภิกษุที่อาพาธได้รับการรักษาโรคให้หายเพื่อรักษาสุขภาพให้แข็งแรงสมบูรณ์ ทั้งกายและใจโรคที่เกิดขึ้นมีทั้งที่รักษาหายและไม่หายไม่ว่าจะเป็นโรคทางกาย หรือทางใจก็ตามล้วนเป็นปัญหาที่ทำให้เกิดความทุกข์ของเหล่ามนุษย์ ทุกยุค ทุกสมัย แม้การแพทย์สมัยใหม่จะเจริญและได้รับการพัฒนามามากแล้วก็ตามความทุกข์ที่เกิดขึ้นจากความเจ็บไข้ก็ยังสร้างปัญหาให้สังคมมาโดยตลอดยังไม่มีใครที่จะสามารถหาวิธีเอาชนะได้

4. สรุป

พุทธวิธีบำบัดและการรักษาโรคด้วยธรรมโอสถนั้น ก็คือการใช้หลักธรรมช่วยในการบำรุงใจทำให้จิตเข้มแข็งมีสติและปัญญาพร้อมด้วยศรัทธาที่มีความเชื่อเป็นพื้นฐานอยู่แล้ว กล่าวคือคุณของพระพุทธเจ้า คุณของพระธรรมและคุณของพระสงฆ์มีอยู่จริง เชื่อในคำสั่งสอนของพระศาสดา เชื่อในองค์ของธรรมะว่ารักษาโรคได้จริง โรคในที่นี้ หมายถึง โรคอันเกิดที่จิตใจได้แก่ ความรัก ความโลภ ความโกรธ ตลอดถึงความทุกข์โศกเศร้ารำพันใจ ความไม่สบายใจเป็นต้น สิ่งทั้งหลายเหล่านี้ล้วนแต่เป็นสิ่งที่ก่อให้เกิดโรคทั้งสิ้น ในพระไตรปิฎกมีหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนาที่จะเอาชนะปัญหาเหล่านี้ได้ เช่น การนำเอายาสมุนไพรรักษาโรคของภิกษุในคราวอาพาธ และการเอาหลักธรรมมารักษาโรคทางใจธรรมะเมื่อได้ฟังแล้วพิจารณาตามหลักธรรมนั้น ทำให้จิตใจสงบระงับความทุกข์ทางใจได้ให้เป็นสมาธิเป็นผลให้หายจากโรคทางกายและจิตใจ จะเห็นได้ว่าหลักธรรมในพระพุทธศาสนาสามารถใช้รักษาโรคชนิดทางจิตใจให้หายได้อย่างมหัศจรรย์ไม่ใช่เฉพาะพระภิกษุสงฆ์เท่านั้น แม้บุคคลทั่วไปที่พระพุทธเจ้าทรงใช้ธรรมะรักษาจากปัญหาการดูแลบำบัดรักษาโรคทางกายและโรคทางใจนี้ บางครั้งบำบัดรักษาโรคทางกายด้วยการใช้ยาสมุนไพร และในขณะเดียวกันการรักษาโรคใจโดยธรรมะโอสถที่ใช้รักษาการอาพาธของภิกษุทำให้โรคหายได้ทั้งทางกายและทางใจ จึงเป็นการบูรณาการให้ยารักษาภายนอกใช้ธรรมะรักษาโรคภายในคือจิตใจ

บรรณานุกรม

ยงยุทธ์ วัชรดุล. สถานภาพหมอแผนโบราณที่รักษาโรคกระดูกและข้อในประเทศไทยในการแพทย์แผนไทยภูมิปัญญาแห่งการพึ่งตนเอง. กรุงเทพมหานคร: เอชเอน. การพิมพ์, 2524.

พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระจันทบุรีนฤนาถ. **ปทานุกรมบาลีไทยอังกฤษสันสกฤต**. กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2512.

พีระ บุญจริง. **การแพทย์แผนโบราณภูมิปัญญาบรรพชน**. ราชบุรี : ธรรมรักษ์การพิมพ์, 2541.
บุษบาประภาสพงศ์และคณะ. **แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ : ภูมิปัญญาของทางการแพทย์และมรดกทางวรรณกรรมของชาติ**. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์องค์การค้ำ สกสค. ลาดพร้าว, 2554.

ราชบัณฑิตยสถาน, **พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถานพ.ศ. ๒๕๕๒**. กรุงเทพมหานคร : บริษัท นานมีบุ๊คส์พับลิเคชั่นส์จำกัด, 2546.

_____ .**โลกนิติ-สุตวัชฌณินิติ**. ราชบัณฑิตยสถานจัดทำเพื่อทูลเกล้าฯถวายพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชเนื่องในมหามงคลวโรกาสฉลองสิริราชสมบัติครบ ๕๐ ปี ๙ มิถุนายน ๒๕๓๙. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2540.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539.

วุฒิ วุฒิธรรมเวช. **สารานุกรมสมุนไพรรวมหลักเภสัชกรรมไทย**. กรุงเทพมหานคร : โอ.เอส. พรีเมียมติ้ง เฮ้าส์, 2540.

สุชาติ วงศ์สุวรรณและคณะ. **ตำราหลักวิชาแพทย์แผนโบราณ**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร : การพิมพ์ไชยวัฒน์, 2541.